

Наталія БУРДО

ЗБРОЯ ПЛЕМЕН КУЛЬТУРИ ТРИПІЛЛЯ – КУКУТЕНІ

Культура Трипільля – Кукутені існувала на теренах Румунії, Молдови й України в VI – IV тис. до н.е., тобто за доби енеоліту – на початку бронзового віку. В історії України це була перша протоцивілізація, на озброєнні якої, крім мисливської зброї, характерної для попередніх етапів історії, з'являється і вдосконалюється вже справжня бойова зброя. Матеріалом для виготовлення трипільської зброї, як і в кам'яно-му віці, були не тільки кремій, камінь, кістка, а й перший в історії людства метал – мідь, а на фінальних етапах – бронза. Сучасні дослідники мають у своєму розпорядженні численні предмети трипільського озброєння, знайдені під час розкопів серед руїн трипільських споруд або поруч з кістяками в похованнях у ґрунтових могилах та під курганними насипами.

Зрозуміло, до наших днів дійшла зброя не зовсім у тому вигляді, який вона мала, коли її використовували трипільські вояки. Найкраще збереглися частини, виготовлені з „вічного” матеріалу – каменю, що майже не змінюється, пролежавши в землі шість – сім тисяч років. Стосовно ж виробів з кісті та міді, то вони зберігаються не так добре, хоч іноді теж доходять до нас у непоганому стані. А оздоблення з органічних матеріалів (дерева, шкіри та ін.) від таких давніх часів лишаються тільки завдяки виключним умовам

зберігання, наприклад у торфовищах. Саме такі знахідки, а також аналіз етнографічних матеріалів дають змогу повніше реконструювати зброю населення мідного віку.

Наконечники стріл. Це одна з найпоширеніших категорій знахідок трипільської зброї. Їх виготовляли з кременю, видобутого на місці або в крем'яних копальнях на Середньому Дністрі та Волині. Від крем'яного нуклеуса відбивали невеликого розміру відщепи чи пластини з прямим профілем, потім їм надавали підтрикутної форми. Поверхню вістря вкривали з обох боків суцільною хвилястою ретушшою. Ребра з боків загострювали. Довжина трипільських наконечників стріл становила від 1 см (малих) до 2,5 см (великих). Основа трикутних наконечників може бути прямою (рис. 1, 1, 2, 12, 30, 31) або ввігнутою (рис. 1, 13 – 17, 26, 27, 29 – 31), іноді вона скошена через різновеликі асиметричні бічні грані (рис. 1, 10, 36). Асиметричність форми зумовлювала зміщення центру ваги, тож при влучанні стріли в ціль це надавало їй обертального моменту. Точність влучання й убивча сила при цьому помітно зростали. Таким чином уже в V тисячолітті до н.е зроблено винахід, який використано при конструюванні боеприпасів до вогнепальної зброї в XX ст.

Досить рідко серед трипільських виробів трапляються наконечники стріл з черешком (рис. 1, 11). Для всіх

етапів трипільсько-кукутенської культури характерні майже однакові типи крем'яних наконечників стріл. Для перших фаз такі знахідки відомі з поселень Олександрівка, Тирпешті, Дрегушені¹. На середньому етапі найчисленніші знахідки стріл відомі в Кліщеві, Ворошилівці, Коломийщині І². У пізньому Трипіллі велика колекція наконечників стріл походить з могильників софіївського типу³.

Наконечники дротиків. Вони подібні до наконечників стріл, але більші розміром (3 – 7 см). Виго-товляли їх з кременю, з пластин середнього й великого розміру, іноді з великих відщепів. Поверхня наконечників дротиків здебільшого з обох сторін вкрита суцільною ретушю. Ребра з боків оброблено загострювальною ретушю. На початкових етапах існування культури Трипілья – Кукутені трапляються крем'яні заготовки наконечників дротиків листкуватої форми (рис. 2, 3), зроблені з великих відщепів у техніці двобічного оббиття (Олександрівка). Підтрикутні видовжені вістря дротиків відомі в Тирпештах⁴, Луці-Врублівецькій⁵. Особливо презентабельну колекцію наконечників дротиків зібрано в поселенні Дрегушені⁶, де висота цих виробів сягає 7 см. Для пізніших етапів Трипілья знахідки дротиків поодинокі (рис. 2, 9). Оброблений у техніці хвилястої ретуші наконечник висотою 4,5 см походить з Кліщева⁷. Невеликі наконечники дротиків виявлено в похованнях софіївського типу (рис. 2, 15 – 16).

Різноманітність трипільських наконечників стріл і дротиків свідчить про досконалість і розвиненість цієї категорії зброї.

Сокири. Вони належать до найпоширенішої категорії трипільської зброї близького бою. Трипільці ви-

користували в господарстві багато типів сокир, які при потребі можна було застосовувати як зброю, проте ми тут розглянемо тільки сокири суто бойового призначення.

Найбільш ранній екземпляр бойової сокири знайдено на ранньотрипільському поселенні Бернашівка⁸. Цей фрагмент виготовлений з рогу оленя, оздоблений різьбленою орнаментациєю.

Для етапу Трипілья А – ВІ характерні свердловані сокири-молоти з лупаку або твердих порід каменю завдовжки 8 – 20 см (рис. 1, 7). Виго-товляли їх з наддністрянської, південнобузької, іноді карпатської сировини. З карбунського скарбу походить мармурова сокира (рис. 1, 6) – вона, ймовірно, мала престижний характер і могла бути символом влади військового ватажка⁹. Сокиру виготовлено в техніці крапкування з наступним шліфуванням і поліруванням поверхні. Поодинокими фрагментарними екземплярами в поселеннях Ленківці¹⁰ й Лука-Врублівецька¹¹ репрезентовані шестигранні сокири-молоти (рис. 1, 5).

Вже на ранньому етапі трипільської культури з'являються сокири з міді. Їх знайдено, зокрема, у карбунському скарбі (рис. 1, 8). Клинувата вушкова мідна сокира типу Плочник має трохи розширені в ділянці вушка боки, широке напівкругле лезо, плоский розплющений обух. Довжина знаряддя 12,2 см. Дослідженнями Н.Риндіної встановлено, що карбунські сокири виготовлено з мідної руди (а не саморідної сировини) методом ковальського кування, без застосування лиття. Отвір вушка пробито в суцільній кутій заготівці її корпусу¹².

Друга мідна сокира карбунського скарбу клинувата, типу Гумельниця, завдовжки 14,6 см (рис. 1, 37). Н.Риндіна довела, що карбунські сокири

ТРИПЛЛЯ А - ВІ

ТРИПЛЛЯ VI-VII - СІ

ТРИПЛЛЯ СII

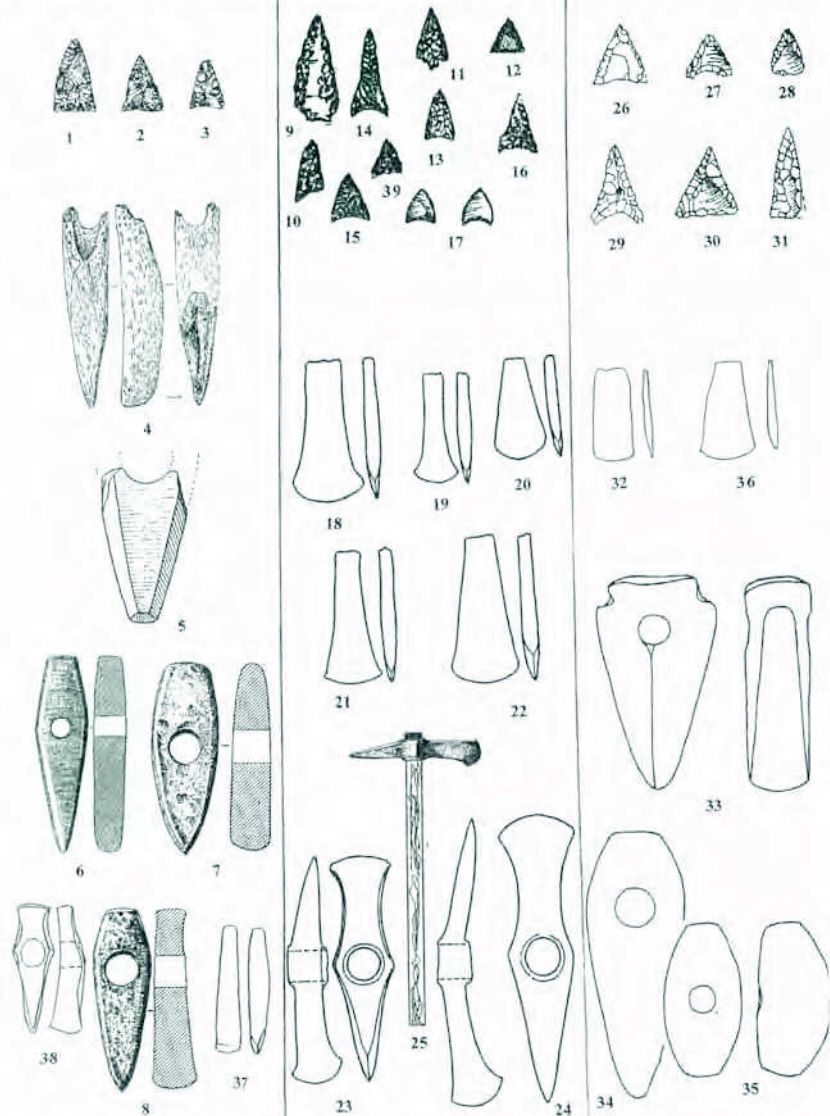

Рис. 1. Наконечники стріл і сокири:

1,2 - Дрегушені; 3 - Турнешті; 4 - Бернашієва; 5 - Лука-Врубілєцька; 6 - 8, 37 - Карбуна; 9 - 17 - Ворошилівка; 18, 22 - Щербанієва; 19 - 20 - Верем'я; 21, 23 - Городниця; 24 - Брад; 26 - 35 - софіївський тип; 36 - Усатове; 38 - Березівська ГЕС (1 - 3, 9 - 17, 26 - 31 - кремій; 4 - різ; 5 - 7, 33 - 35 - камінь; 8, 18 - 24, 32, 36 - 38 - мідь)

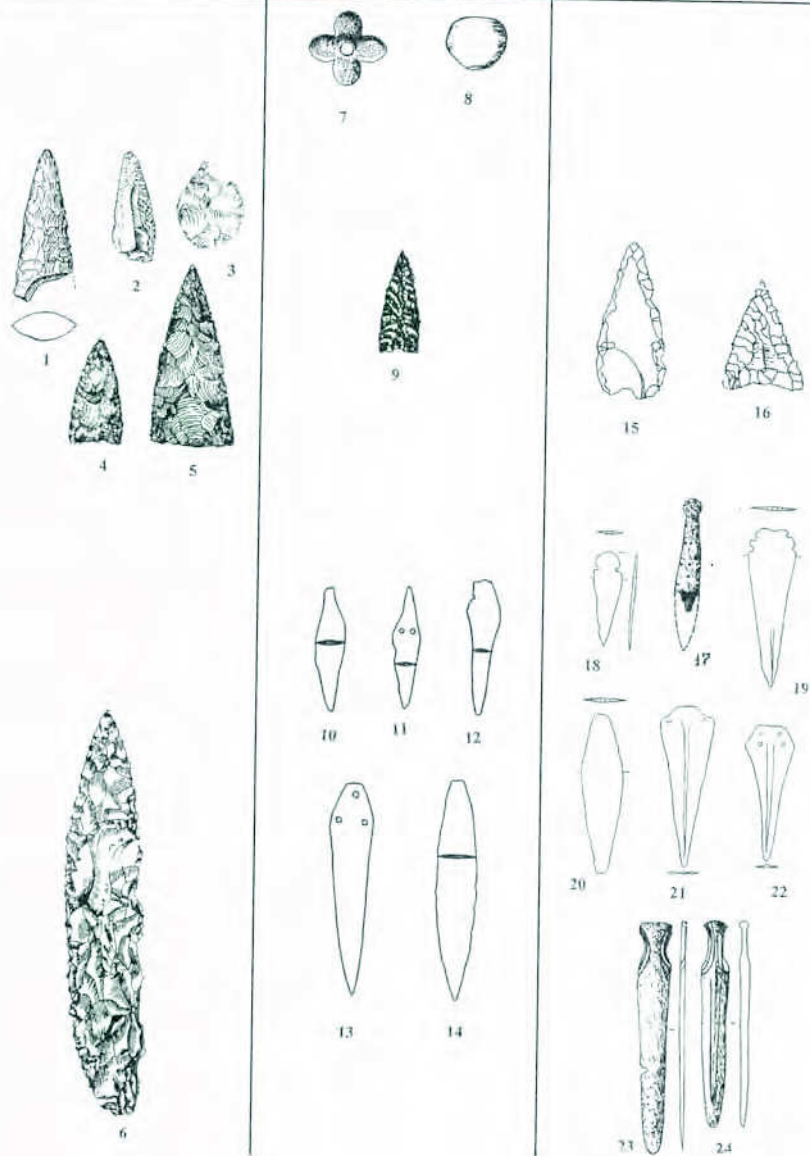

Рис. 2. Булави, наконечники дротиків, кинджали:

1 - Лука-Врублівецька; 2 - Бернашівка; 3 - Олександрівка; 4 - 6 - Дрегушені; 7 - Верем'я; 8 - Ломачищі; 9 - Клищів; 10 - Городниця; 11 - Фрумушка; 12, 14 - Тургу-Окна-Подей; 13 - Хенешті; 15, 18 - 20 - софіївський тип; 17 - Нерушай; 21 - 22 - усатівський тип; 23 - Бринзени III; 24 - Костешти IV (1 - 6, 9, 15 - 16 - кремій; 7 - 8 - камінь; 10 - 14, 17 - 22 - мідь; 23 - 24, 17 - кість)

походять з ранньотрипільського осередку металообробки¹³, який охоплює етапи Трипільля А-ВІ. До продукції цього ж осередку належать і трипільські мідні сокири-молоти типу Відра. Одну з них знайдено на поселенні етапу Трипільля ВІ Березівська ГЕС (рис.1, 38). Як встановила Н.Риндіна, березівська сокира вилита з чистої топленої міді в складеній глиняній формі (одержаній з воскової моделі)¹⁴ з наступним гарячим куванням. На її думку, морфологія сокир етапу Трипільля А-ВІ вказує на близькість їх до виробів балкано-карпатських майстрів культури Гумельниця і Варна¹⁵.

На середньому етапі культури Трипільля ВІ – ВІІ – СІ кам'яні бойові сокири майже не трапляються. Тоді набувають поширення мідні вушкові й клинуваті сокири (рис.1, 18 – 24). Клинуваті сокири типу Кукутені з прямокутним обухом і дуже розширеними донизу, увігнутими бічними гранями мають двобічно опуклий профіль (рис.1, 18 – 19, 21). Довжина 8,4 – 10,4 см. Вилито їх у двобічних закритих формах, робочу частину леза ковано¹⁶.

Клинуваті сокири типу Сакалхат з трапецієподібним обухом і дуже розширеними бічними гранями (рис. 1, 20) мають округлі леза, у профілі асиметричні, з одного боку опуклі, з другого пласкі. Довжина 7,2 – 13,4 см. Виготовлено їх у відкритих однобічних формах, остаточно лезо сформовано куванням. Сокири цього типу в середньотрипільському осередку металообробки виробляли місцеві майстри, про що свідчать знахідки ливарних форм на Наддніпрянщині. Такі сокири також довозили з тисько-трансильванського виробничого регіону.

До вушкових мідних сокир цього періоду належать сокири типу Ясладань, знайдені в Городниці й Брадї

(рис. 1, 23, 25). Це масивні вироби завдовжки 20 і 22,5 см. Складне профілювання леза в поєднанні з повною симетричністю його дало підстави Н.Риндіній зробити висновок, що вилито їх у двобічних складених формах зі вставним стрижнем. Знахідки сокир типу Ясладань припадають на терени Південно-Східної Трансильванії та Молдови. Трипільсько-кукутенські майстерні, де зроблено ці сокири, тісно взаємодіяли з металургійними виробничими центрами культури Бодрогкерестур в Угорщині¹⁷.

У матеріалах пізнього етапу Трипільля СІІ мідні сокири (рис. 1, 32, 36) представлені лише знахідками з Софіївського та Усатівського могильників¹⁸. Сокири пласкі, клинуваті, з симетричним або асиметричним профілем, вилиті у формі. Довжина їх 5,5 – 13 см. Софіївська сокира належить до типу Алттейм. Вона пов'язується з Карпатським регіоном, має аналоги у Вучедолі¹⁹. Дві пласкі сокири з Усатова вилито з арсенітної бронзи у двобічній ливарній формі, потім вилівок ковано.

Кам'яні сокири-молоти пізньотрипільського етапу репрезентовано матеріалами троянівського й софіївського типів пам'яток (рис. 1, 33 – 35). Довжина їх 7–12 см. У цих зразках порівняно широке клинувате лезо, невисокий обух, прямий профіль. Отвір просвердлено у верхній, найширшій частині. Від леза до отвору, а іноді й до обуха сокири пролягає більш або менш виражене ребро (рис. 1, 35). Ці кам'яні вироби імітують металеві зразки зброї. Такий тип сокир-молотів характерний для софіївських пам'яток, аналоги його знаходимо в матеріалах центральноєвропейської культури лійчастого посуду.

Крім того, з софіївських могильників походять кам'яні масивні со-

кири-клевці (рис. 1, 34), довжиною 15 см, а також округлі в перерізі молоти (рис. 1, 35), завдовжки 10 см.

Кинджали. На початковому етапі Трипільля А–ВІ їх репрезентовано єдиним виробом з кременю – лезом кинджала, який походить з поселення Дрегушені²⁰. Лезо завдовжки 15 см виготовлено з великої пластини, обидва його боки оброблено ретушшю. У перерізі виріб ромбоподібний (рис. 2, 6). Мідні леза з'являються тільки в Трипільлі ВІ – ВІІ – СІ.

Кинджали типу Бодроккерестур мають видовжено-листуватий клинок, лінзоподібний у перерізі. Вони характерні для Трипільля етапів ВІ – ВІІ, ВІІ, СІ (рис. 2, 10, 14), але трапляються і в пізньому Трипільлі в софійському типі – дещо змінюється їхня форма, вкорочується лезо (рис. 2, 20). Вважається, що кинджали цього типу тривалий час виготовляли місцеві майстри. Спочатку це могло бути стимульованим бодроккерестурським впливом.

Мідний кинджал типу Ойцув знайдено на поселенні Фрумушика (рис. 2, 11). Його трикутний клинок змикається з трикутною п'яткою, на якій розміщено два отвори для ніот. Переріз клинка лінзоподібний. Довжина виробу 10 см. Н.Риндіна вважає його довізним²¹.

Мідні кинджали типу Тиргу-Окна походять з поселень етапу Трипільля СІ (рис. 2, 12). Вони мають видовжений трикутний клинок, розширені плічка якого плавно переходять у трапецієподібну п'ятку з трьома круглими отворами для закріплення штифтів руків'я. Довжина 12 см. Цей тип кинджалів пов'язаний з трипільсько-кукутенським металообробним осередком.

На пізньому етапі Трипільля СІІ поряд з описаним типом мідних кинджалів з'являються нові. Це кин-

джали середземноморських типів з Чернинського (рис. 2, 18 – 19) та Усатівського могильників (рис. 2, 21 – 22). Довжина кинджалів 18 – 20 см. З обох боків посередині кинджала проходить нервюра. На черешковій частині часто зберігаються рештки отворів для кріплення руків'я. Кинджали виливали у двобічній формі з арсенітної бронзи, відтак вилиті заготовки кували в розігрітому стані. Готовий виріб полірували²². Великі усатівські кинджали пов'язані своїм походженням з Анатолією, а пласкі сокири й маленькі кинджали виготовляли місцеві майстри. З усатівського курганного поховання біля с.Нерушай походить мідний кинджал з руків'ям з кості (рис. 2, 17).

Кинджали з кості виявляють на пам'ятках кошилівецького й бринзенського типу Трипільля СІІ (рис. 2, 23 – 24). Довжина їх 13 – 15 см, руків'я оздоблено різьбленим орнаментом.

Булави. Це досить рідкісна знахідка для трипільської культури. Найбільш ранні фрагменти кам'яних булав хрещатої і кулястої форми походять з поселення етапу Трипільля ВІ Березівська ГЕС. Як визначив В.Петрунь, їх зроблено з місцевої сировини. Відомі зразки виготовлено в техніці пікетажу з наступним поліруванням поверхні. До середнього Трипільля належить хрещата булава з наддніпрянського поселення Верем'я (рис. 2, 7) і наддністрянського Ломачинці (рис. 2, 8).

Аналіз трипільської зброї вказує на те, що виготовлення предметів озброєння Трипільля етапу А – ВІ – Прекукутені – Кукутені А пов'язане переважно з балканськими культурними традиціями каранівсько-гумельницького кола. На етапі Трипільля ВІ – ВІІ – СІ – Кукутені А – В – В змінюється напрям культурно-іс-

торичних контактів, трипільська зброя зазнає впливу традицій населення Трансильванії і Карпатського басейну, особливо культури Бодрогерестур. Трипільська культура етапу СІ фактично складається з кількох культурно-етнографічних утворень. У софіївському й троянівському типах зброя набуває рис, типових для поширеної в Центральній Європі культури Баден. У сатівському типу властиві елементи південних, середземноморських впливів в озброєнні.

Племена трипільської культури сформували передову для свого часу систему озброєння, яка дала змогу їм вистояти в суворих випробуваннях і навіть розширити свої володіння. Бойова сокира-молот, кинджал, спис, лук і стріли – це її складові. Ефективне використання такої зброї потребувало високого розвитку індивідуальної майстерності і постійних вправлянь.

Цю систему озброєння на території України запозичили багато народів наступних часів, і проіснувала вона без істотних змін майже до кінця II тис. до н.е. (тобто понад два тисячоліття), коли її в пізньому бронзовому віці витіснили такі новинки зброярства, як бронзові мечі та списи.

ПРИМІТКИ

¹ Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1979. – Рис. 3, 1; Marinescu-Bilcu S. Tirpești – from Prehistory to History in Eastern Romania. – Oxford, 1981. – F. 46, 8; Crismaru A. Draguseni. – București, 1977. – F.10, 8 – 9.

² Заец Н.И., Рыжов С.Н. Поселение трипольской культуры Клишев на Южном Буге. – К., 1992. – Рис. 58, 7 – 15; Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н.е. – Вісник, 1995. – Рис. 53, 1 – 15; Пассек Т.С. Периодизация трипольских посе-

лений // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1949. – Вып. 10. – Рис. 80, 11 – 12.

³ Videiko M. Centuries of Sofievka type // Baltic-Pontic Studies. – Poznań, 1994. – Vol. 3.

⁴ Marinescu-Bilcu. Op. cit. – F. 46, 11.

⁵ Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевенская // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1953. – Вып. 38. – Табл. 14 в.

⁶ Crismaru A. Op. cit. – F. 10 – 11.

⁷ Заец Н.И., Рыжов С.Н. Знач. праца. – Рис. 58, 16.

⁸ Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – Рис. 43, 2.

⁹ Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – Москва, 1982. – Табл. LXII, 42.

¹⁰ Черныш К.К. Раннетрипольское поселение Ленківці на Середньому Дністрі. – К., 1959. – Табл. IV, 16.

¹¹ Бибииков С.Н. Знач. праца. – Табл. 20 б.

¹² Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Восточной Европы. – Москва, 1971. – С. 54 – 61.

¹³ Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Юго-Восточной Европы. – Москва, 1998. – С.127 – 136.

¹⁴ Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Восточной Европы. – С.117.

¹⁵ Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Юго-Восточной Европы. – С. 127.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С.128, 141, – Рис. 65, 1 – 5.

¹⁸ Videiko M. Op. cit. – F. 48, 1.

¹⁹ Novotna M. Die Axte und Aeile in der Slovakei // Praehistorische Bronzefunde. – München, 1970. – S.18 – 19.

²⁰ Crismaru A. Op. cit. – F. 11, 1.

²¹ Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Юго-Восточной Европы. – С.143.

²² Конькова Л.В. Металлографическое исследование металлических изделий на памятниках усатовского типа // Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильники. – К., 1979. – С.173 – 175.